

καθορισμό της ζωής του ανθρώπου και καταφάσκει την ελεύθερη βούλησή του.

Στην Είσαγωγή του ο εκδότης των κειμένων του Βλεμμύδη προσφέρει μια διεξοδική ιστορική επισκόπηση των πτυχών του προβλήματος από τις αρχές (Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Γερμανός Α', Ιωάννης Δαμασκηνός κλπ.) ως το τέλος του Βυζαντίου (Γεννάδιος Σχολάριος, Θεοφάνης Μηδείας κ.ά.). Η έκδοση περιλαμβάνει κεφάλαια και για το περιεχόμενο, τη μορφή και διάρθρωση, τη γλώσσα, το ύφος και την χειρόγραφη παράδοση των κειμένων του Βλεμμύδη καθώς και γερμανική μετάφρασή τους, έρμηνευτικά σχόλια και αναλυτικούς Πίνακες πηγών, ονομάτων και λέξεων.

Οι πρώτοι τόμοι της νέας Σειράς της 'Ακαδημίας 'Αθηνών έγιναν δεκτοί στις Συνόδους της «Διεθνούς 'Ακαδημαϊκής 'Ενώσεως» (Παλέρμο 2-8.6.1985 και Βρυξέλλες 8-13.6.1986) με ιδιαίτερα επαινετικές κρίσεις, χάρη και στην άρτια τυπογραφική εμφάνιση και το καλαίσθητο δέσιμό τους. Στο έξωτερικό την κεντρική διάθεση έχει αναλάβει ο μεγάλος 'Ολλανδικός Οίκος E. J. Brill, που κυκλοφορεί και ειδικό δίπτυχο.

Β. Ν. Τατάκης, *Στή χώρα την στοχασμών. Φιλοσοφικός διάλογος**, 'Αθήνα, 'Αστήρ 1985, 95 σελ. (Πρώτη έκδοση Θεσσαλονίκη 1936). Με Πρόλογο του συγγραφέα και προεισαγωγικό σημείωμα του Λ. Μπενάκη.

Όπως ο ίδιος ο Β. Τατάκης λέει, το πρόβλημα που συζητά στο βιβλίο «γεννήθηκε διαλογικά» μέσα του, αλλά σιγά σιγά ο έξωτερικός διάλογος μεταξύ τεσσάρων προσώπων, του Σωκράτη, του Φαίδρου, του 'Α. Κοραή και του Θ. Καΐρη, έγινε έσωτερικός, σχεδόν μονόλογος. Έγχείρημα: ή ανθρωπογνωσία· μήνυμα: ο γυρισμός —έπιτακτική ανάγκη για την επιστημονοκρατική εποχή μας— στο σωκρατικό ιδανικό της αυτογνωσίας, ή ανακάλυψη της πνευματικότητας του ανθρώπου, ή απόρριψη του εξαντικειμενισμού της ανθρώπινης πραγματικότητας.

Τα πρόσωπα: ο Σωκράτης (ο άνθρωπος που με τ' όνομά του «δένονται οί αιώνες» (13), ο Φαίδρος, που στεκόταν δίπλα στον πλατωνικό Σωκράτη, όταν εκείνος προσευχόταν στους θεούς να τον βοηθήσουν να γίνει «καλός

* Στις 2 του Φλεβάρη του 1986 έφυγε από τη ζωή για τον «μακαρισμένο τόπο», όπου οί ψυχές «όρθιες βλέπουν την αλήθεια» ο φιλόσοφος και παιδαγωγός Β. Ν. Τατάκης. "Ας είναι αυτή η παρουσίαση ελάχιστο δείγμα τιμής στο φωτισμένο και σεμνό δάσκαλο, που μπορούσε ακόμη σήμερα να πιστεύει στον άνθρωπο, και στον αγώνα για την αλήθεια, το καλό, την όμορφιά.

τᾶνδοθεν», οἱ δὺ Νεοέλληνες ἀφυπνιστὲς τοῦ «δουλεύοντος γένους» «μὲ τὸ φῶς τοῦ προγονικοῦ ἡλίου» (14) — πρόσωπα τοῦ φιλοσοφικοῦ δράματος.

Ἦ τόπος: ὁ μακαρισμένος τόπος τῶν Ἡλυσίων, ὅπου «περιδιαβάζοντας στὸν αἰῶνα» οἱ κάτοικοι ἔχουν «γιά σύντροφο μονάχα τὴν Ἀνάμνηση, τὴ Σκέψη καὶ τὸ Λόγο» (17), ὅπου «ὄρθιοι» βλέπουν τὴν ἀλήθεια.

Ἦ δράση: ἡ πράξη τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ γιὰ τὸν Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο.

Ἦ χρόνος: ἡ αἰωνιότητα τῶν ἰδεῶν.

Οἱ φιλοσοφικὲς ἀλήθειες

- α) Ὁ Σωκράτης συζητᾷ μὲ τὸν Θεόφιλο — πού καταδικάστηκε γιὰ ἀθεΐα καί, καινουργιοφερμένος στὰ Ἡλύσια ἀναγνωρίζει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του ὡς «ἔργο» τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου — γιὰ τὸ νόημα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς εἶναι μέσα στὰ πράγματα, ὅπως στὰ πράγματα ὑπάρχει ἡ σφραγίδα «ἐνὸς λαοῦ, μιᾶς ἐποχῆς ἐνὸς τεχνίτη» (19). Στὴ συζήτηση ἀναιροῦνται τόσο ἡ ἀνθρωπομορφικὴ ὅσο καὶ ἡ θεολογικὴ πλάνη (ἡ πρώτη μὲ ἀναφορὰ στὸν πρῶτο κατήγορο τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ Ξενοφάνη τὸν Κολοφώνιο).
- β) Τὸ θέμα δίνει τὴν εὐκαιρία στὸν Θεόφιλο γιὰ μιὰ κριτικὴ τῆς γλώσσας: «Λέμε τὰ ἴδια πράγματα μὲ τόσο διαφορετικὲς λέξεις. Καὶ πάλι μὲ τίς ἴδιες λέξεις τόσο διαφορετικὰ πράγματα, πού στὸ τέλος τὰ παίρνουμε γιὰ τὰ ἴδια. Γι' αὐτὸ σωστὰ εἶπε κάποιος σοφός, πὼς οἱ λέξεις δὲν εἶναι παρὰ μάσκες γιὰ νὰ κρύβουν τὴν ποικιλότροπη διαφορὰ τῶν ἐντυπώσεων μας» (21).
- γ) Φιλοσοφικὴ ἀλήθεια πού ἀναπηδᾷ ἐπίσης ἀπὸ τὸ διάλογο εἶναι ὅτι ἡ πλάνη εἶναι κι αὐτὴ μιὰ ἀλήθεια.
- δ) Τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας — κορυφαῖο θέμα τοῦ «φιλοσοφικοῦ διαλόγου» — δίνει τὴν εὐκαιρία στὸ Β. Τατάκη νὰ τιμήσει τὸν Ξενοφάνη, ἔστω κι ἂν δὲν τὸν ὀνομάζει. Πρόκειται γιὰ τὴν τυχαία εἰπωμένη ἀλήθεια (ιδέα πού περιέχεται στὸ γνωσιοθεωρητικὸ ἀπ. 34 τοῦ Κολοφώνιου σοφοῦ)¹.

Στὸ νεοέλληνα στοχαστὴ τὸ θέμα συνάπτεται μὲ τὴ γνώση τοῦ παιδιοῦ, στὸν Ξενοφάνη μὲ τοὺς πολλοὺς (σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία γνωσιολογικὴ διάκριση λίγων ἢ ἐνὸς σοφοῦ — πολλῶν ἀνίδεων, πού ξεκινοῦσε ἀπὸ ἀντίστοιχη κοινωνιολογική).

1. Περισσότερα, βλ. Α. Κελεσίδου, *Ἡ κάθαρση τῆς θεότητος στὴ φιλοσοφία τοῦ Ξενοφάνη*, Ἀθήνα 1969.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας ἀντιμετώπισε ὁ Β. Τατάκης μὲ μελέτη τοῦ 1933 ποὺ περιλαμβάνεται στὸ βιβλίο του *Σκέψη καὶ Ἐλευθερία*².

Ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος σημείωνε τότε, ὅτι ἡ ἐργασία του ἦταν περιληπτική ἐκτενέστερης μελέτης (ποὺ θὰ δημοσιευόταν τρία χρόνια μετὰ). Οἱ βασικὲς ἀλήθειες γιὰ τὴν ἀλήθεια στὴ διερεύνηση αὐτὴ συνοψίζονται στὰ ἑξῆς:

— Ἡ ἀλήθεια ἔχει ζητητικὸ χαρακτήρα. Ἀναβιώνουν ἐδῶ ἡ μέθοδος, ἡ θέση καὶ ἡ πράξη τοῦ πλατωνικοῦ Σωκράτη (σσ. 27-29).

— Ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι πράγμα.

— Εἶναι ὑπαρκτὴ ὁποιαδήποτε γνώμη κι ἂν ἔχει ὁ καθένας.

— Αἰώνιες ἀλήθειες καὶ ἀλήθεια: «Ὅπως τὰ γράμματα δὲν κάνουν τὴ γλώσσα, οὔτε κι οἱ αἰώνιες ἀλήθειες τὴν ἀλήθεια». Ἡ ἄποψη ἐστιάζεται στὴ θεμελιακὴ —γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Τατάκη— ἰδέα τῆς πνευματικότητας καὶ «πνευματοποίησης τοῦ σύμπαντος» (77).

— Μονοπάτι τῆς ἀλήθειας εἶναι ἡ σκέψη.

— Ὁ χωρισμὸς σκέψης καὶ πραγματικότητας βγαίνει ἀπὸ ἐπιφανειακὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος. Ἡ διερεύνηση τῆς σχέσης ἀλήθειας, σκέψης, πραγματικότητας ἐπιβάλλει τὴ συζήτηση τῶν ὁρισμῶν: ἡ ἀλήθεια εἶναι συμφωνία τῆς σκέψης μὲ τὴν πραγματικότητα, ἡ ἀλήθεια εἶναι ταυτότητα τῆς σκέψης μὲ τὴ σκέψη· τὴν ἐξέταση τῶν ἀντιθετικῶν ἐννοιῶν ἀνάλυση-σύνθεση, ταυτότητα-ἐτερότητα· τὸ συσχετισμὸ ταυτότητας καὶ ἰσότητας καὶ τὴ διάκριση ποσοτικῆς καὶ ποιοτικῆς ταυτότητας. Μὲ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ δυναμικοῦ χαρακτήρα τῆς ταυτότητας στὸ ἐπίπεδο τοῦ πνεύματος ἡ ἀλήθεια προσδιορίζεται ὡς νίκη κατὰ τοῦ ἀγνώστου καὶ ἀναγνώριση τῶν δυνάμεων ποὺ τὸ πνεῦμα ἀνακαλύπτει στὰ ἀντικείμενα τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας καὶ τῶν σχέσεων ποὺ ἀνακαλύπτει στὸν ἑαυτό του.

— Ὅπως ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ πραγματικότητα καὶ τὸ λογικὸ δὲν εἶναι κάτι τὸ στατικὸ καὶ μονοδιάστατο. Ἡ ἀντιμετώπισή τους μὲ τὴν ἀποφυγὴ κάθε ἀκρότητας ἀποκαλύπτει τὴ σωκρατικὴ ποιότητα τῆς σκέψης τοῦ Β. Τατάκη. Ὁ φιλόσοφος συνιστᾷ: α) τὴν ὑπέρβαση τῆς ἐνδοστρέφειας καὶ τὴ σωστὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ πραγματικόν· οὔτε τὸ κράτημα ἀπὸ ὑπερβατικοὺς κόσμους οὔτε ὁ περιορισμὸς στὶς ὑλιστικὲς οὐτοπίες (60. Τὸν αὐτοεγκλεισμὸ εἰδικὰ ἀντιμετωπίζει ὁ φιλόσοφος μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ πνεύματος ὡς διαφοροῦ ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ συνείδηση —τὴν ψυχολογικὴ προσωπικότητα—, ὡς συνείδησης ἀπρόσωπης, πνευματικοῦ Ἐγὼ δημιουργοῦ τῆς ἀλήθειας, ἢ τὴν ἀντιδιαστολὴ ζωικοῦ Ἐγὼ καὶ πνεύματος. Μὲ κάθε εὐκαιρία ἀφήνει νὰ φανοῦν οἱ ἀντιρ-

2. Βλ. καὶ Α. Κελεσίδου, Ἡ ἐλευθερία, προϋπόθεση τῆς σκέψης καὶ τοῦ ἔργου τῆς ἀγωγῆς στὸν Β. Τατάκη (δημοσ. στὸ περιοδικὸ «Νέα Παιδεία»).

ρήσεις του σε τάσεις της εποχής μας (άντιπνευματικότητα κλπ.). Μέσα από τις αναλύσεις αυτές ο Β. Τατάκης βρίσκει την ευκαιρία να επικρίνει τη δυαρχική σκέψη. Και η «μελέτη θανάτου» όμως ξεπερνιέται από τον Β. Τατάκη με τη μελέτη της ζωής· η περιφρόνηση των ανθρώπινων πραγμάτων αντικαθίσταται από το αίτημα της ολοκλήρωσης του πνευματικού έργου του ανθρώπου. β) Ο φιλόσοφος επιμένει στην αποφυγή του άφηρημένου και σχηματικού τρόπου σκέψης (κριτική του παν-μαθηματισμού, 45-46), του οποίου άπώτερη συνέπεια είναι ο άφελής ύλισμός.

Με τις ίδιες καταβολές το διαλεκτικό πνεύμα του Β. Τατάκη διαφορίζεται από την άφηρημένη έγελιανή σκέψη, παρόλη τη σύμπτωση της ιδέας ότι η ποσότητα είναι κι αυτή στο βάθος μιὰ ποιότητα. Αυτό δείχνουν όχι μόνο οι αναφορές στα ψυχολογικά και ήθικα φαινόμενα, αλλά και η κριτική που άσκει ο φιλόσοφος στον πανλογισμό.

Είτε άκολουθεί το δρόμο της κριτικής είτε είναι αναλυτική ή φαινομενολογική, η σκέψη του Β. Τατάκη παραμένει πνευματοκριτική και για τουτο αισιόδοξη, άφοϋ θεμελιακή συνιστώσα του πνεύματος είναι κατά το φιλόσοφο η άγωνιστικότητα, η καρτερία και η μαχητικότητα του πλατωνικού Σωκράτη (σσ. 25-27, 29-30)³.

Ο Σωκράτης είναι για τον Β. Τατάκη ο φωτισμένος δάσκαλος που ξαναδιδάσκει το «δύσκολο» αλλά «σωστό» μάθημα. Μάθημα όμως που δέν έξαντλείται στο πρόβλημα της αλήθειας. Οϋτε και στο ήθικό, που πραγματώσε με τη ζωή του ο πλατωνικός Σωκράτης. Ο σύγχρονός μας παιδαγωγός και φιλόσοφος συμπληρώνει το στολισμό της ανθρώπινης ψυχής με το ώραϊο. Άληθινό, ήθικό και ώραϊο ύπάρχουν στον άνθρωπο ως πνεύμα. Με αυτά ο άνθρωπος πλαταίνει άπεριόριστα το Έγώ του, επικοινωνεί «όλο και με ευρύτερο κύκλο, θεμελιώνει άτράνταχτη την πίστη του στην ανθρώπινη πνευματική κοινωνία» (83)⁴.

Δέν είναι τυχαίο ότι το τελευταίο μέρος του βιβλίου («Το ήθικό και το ώραϊο») είναι σχεδόν ένας μονόλογος του Σωκράτη. Το ύφος έδω είναι συναρπαστικά ποιητικό αλλά και αυστηρά λογικό. Είναι ένας ύμνος στο πνεύμα και ταυτόχρονα κριτική κάθε στατικής αντιμετώπισης της ζωής. Και την απολυτοποίηση όμως της επιστήμης αντιμετώπιζει πάλι αυστηρά ο Β. Τατάκης (πόσο επίκαιρος αυτός ο λόγος που ειπώθηκε πριν πενήντα κιόλας χρόνια!..). Ο φιλόσοφος επικρίνει την πλάνη της ταύτισης της άπρό-

3. Πρβλ. Α. Κελεσίδου, *Η έννοια της σωτηρίας στην πλατωνική πολιτική φιλοσοφία*, Άθήναι 1982, έκδ. Άκαδημίας Άθηνών, 1-12.

4. Πρβλ. Α. Κελεσίδου, *Η πλατωνική «ψυχαγωγία» στη σύγχρονη σκέψη*, *Φιλοσοφία*, 4 (1974) 393 έπ.

σωπης πνευματικής προσπάθειας και του αποτελέσματος της ενέργειας του 'Εγὼ ὡς 'Εγὼ και ἐμμένει στὴ σημασία τῆς ὀρθῆς «και ἀβίαστης σχέσης πὺ συνδέει ἀπ' εὐθείας τὴν πράξη μὲ τὴν ἠθική μας συνείδηση ὡς σύνολου ἀξιολογικῶν κρίσεων». Κι ἐδῶ ἐπαναλαμβάνεται τὸ σωκρατικὸ δίδαγμα τοῦ μὴ διδακτοῦ τῆς ἀρετῆς, ἀντιμετωπίζεται κριτικὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῆς γνώσης και διαχωρίζεται ἡ ἠθική ἀπὸ τὴν ἀνήθικη πράξη. Ὅλα αὐτὰ δίνονται μὲ θαυμαστὰ παραδείγματα και ρέουσα γλώσσα. Ἡ ἀνάλυση κορυφώνεται στὴν ἰδέα τῆς ἀδιάκοπης ἐγρήγορησης γιὰ τὸ ὀρθό, ἰδέα πὺ συνδέει τὰ δυὸ μεγάλα θέματα τοῦ βιβλίου, τὴ γνώση και τὴν ἀρετή.

Ἀθῆναι

Ἀννα Κελεσίδου

Εὐ. Μουτσόπουλου, *Les structures de l'imaginaire dans la philosophie de Proclus*, Paris, «Les Belles Lettres», 1985, 315 σελ.

Στὸν πρόλογό του, ὁ Καθ. και Ἀκαδημαϊκὸς Εὐ. Μουτσόπουλος παρατηρεῖ, ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Πρόκλου, πὺ ἀντιπροσωπεύει στὸ σύνολό της τὴν τελευταία φάση τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, ἐξακολουθεῖ νὰ γίνεται ἀντικείμενο μελέτης ὄχι μόνο στὸ Μεσαίωνα, ἀλλὰ και στοὺς νεώτερους χρόνους ἐπηρεάζοντας τὸν Berkeley και τὸν Hegel. Ἀνάμεσα ὅμως στὴν ἔκδοση τοῦ Πρόκλου ἀπὸ τὸν V. Cousin (*in Parmenidem*, Paris 1864, Hildesheim, Olms 1961) και στὶς σύγχρονες μελέτες γιὰ τὸν Πρόκλο, ὑπάρχει ἓνα χάσμα. Πρόσφατα μόνο ἐκδηλώθηκε μεγαλύτερο και περισσότερο ἐμπειριστατικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν φιλόσοφο (Festugière, Morrow, Annick Charles-Sagay).

Ἡ θεώρηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πρόκλου, καθὼς ἀφορᾷ τὶς τρεῖς διαστάσεις της εἶναι ὄντολογική, ἐπιστημολογική και ψυχολογική. Συνάμα εἶναι δυνατὴ και ἡ διερεύνηση μιᾶς τέταρτης διάστασης, τῆς μαθηματικῆς, πὺ προσεγγίζει τὶς δυὸ πρῶτες ἀντὶ νὰ τὶς χωρίζει. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ θεώρηση προσανατολίζει τὴ μελέτη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πρόκλου ἀπὸ τὸν Καθ. Εὐ. Μουτσόπουλο και συνιστᾷ τὴν ξεχωριστὴ γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας σημασία της.

Ὅπως τονίζει ὁ συγγραφέας, τὸ φανταστικὸ στὸν Πρόκλο εἶναι μιὰ δομὴ τῶν δομῶν πὺ ἀναπτύσσεται σὲ τρεῖς ξεχωριστὲς ἀλλὰ και συγκλίνουσες κατευθύνσεις, διαφορετικὲς ἀπὸ τὴ φύση τους (ὄντολογική, ψυχολογική, ἐπιστημολογική), τὴ λειτουργία τους (δυναμική, κινητική, τροπολογική) και συσχετιζόμενες μὲ τὴν ἀναφορά τους στὴν ἐνότητα τῆς συνείδησης.